

ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВОЇ ОСВІТИ В ЄЛИСАВЕТГРАДІ (НИНІ – М. КРОПИВНИЦЬКИЙ) У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

- A** *Окреслено головні передумови становлення художньо-промислової освіти Єлисаветграді в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., серед яких визначальним був фактор розвитку міста, як важливого промислового центру на півдні України. На той час тут було створено одне з найбільших у Херсонській губернії підприємство з виготовлення сільськогосподарської техніки «Ельворті», де було успішно впроваджено елементи художньо-промислової освіти для його робітників. Водночас соціально-економічний розвиток Єлисаветграда, збільшення численності населення також сприяло розширенню мережі навчальних осередків. Почали формуватися і профільні професійні навчальні заклади для підготовки великої кількості кваліфікованих фахівців, яких потребувала промисловість, що стрімко розвивалася. Зростала потреба в підготовлених майстрах-рисувальниках, креслярах для багатьох галузей. Турботу про створення спеціалізованих мистецьких закладів проявляли земські установи, приватні особи та саме суспільство. Розглянуто внесок «Товариства поширення грамотності і ремесел» у становленні художньо-промислової освіти в краї та його роль у соціокультурному розвитку міста. Визначено, що у Єлисаветграді головним осередком художньо-промислової освіти стали Вечірні рисувальні і креслярські класи, які діяли при Єлисаветградському земському реальному училищі.*

Ключові слова: завод «Ельворті»; ремісничо-грамотне училище; «Товариство поширення грамотності і ремесел»; Вечірні рисувальні і креслярські класи; художники-педагоги; дизайн, ремісники, промисловість

- S** *Huleikova Irina. Backgrounds of formation of industrial arts education of n Elisavetgrad (currently – Kropyvnytsky) in the second half of the XIX – early XX century.*

Outlined main prerequisites of this formation, among which. The determining factor was the development of the city as an important industrial center in southern Ukraine. In Yelisavetgrad at that time was created one of the largest in Kherson province enterprise Elworthy for the manufacture of agricultural machinery, where it was successfully implemented elements of art and industrial education for workers.

Simultaneously socio-economic development of Yelisavetgrad, population growth as well contributed expansion network of training centers. Began to form and specialized vocational schools for training a large number qualified specialists, which needed a rapidly developing industry. There was a growing need for trained master painters, draftsmen for many industries. Care about creation specialized art institutions manifested zemstvo institutions, private individuals and society itself.

The contribution is considered Literacy and Crafts Society in formation art and industrial education in the region and its role in the socio-cultural development of the city. It is determined that in Yelisavetgrad the main center of art and industrial education became, Evening drawing and design classes, who operated at the Yelisavetgrad Zemsky Real School. Every year they produced more than a hundred professional craftsmen with design training. So was created pedagogical conditions for quality artistic development of students, where it was given important complementarity of fine and architectural arts.

Key words: Elworthy plant; craft and literacy school; «Society for the Dissemination of Literacy and Crafts»; Evening drawing and design classes; artists-teachers; design; artisans; industry

Гулейкова Ірина Олександрівна, завідувачка науково-дослідного відділу з історії книги та друкарства Х–ХХІ ст., Музей книги і друкарства України, Україна

Huleikova Irina, Head of the Research Department on the History of Books and Printing of the X-XXI Century, Museum of books and printing in Ukraine, Ukraine

E-mail: ls201@ukr.net

Актуальність проблеми дослідження зумовлена тим, що сучасний період історії України характеризується зміною економічної моделі, активізацією зовнішньоекономічних зв'язків, входженням в систему жорсткої конкуренції в сферах виробництва і послуг. У цих умовах актуальним стає не тільки утилітарний, але й естетичний рівень продукції, а сам дизайн стає основною умовою привабливості продукту. У сучасних умовах існуюча система спеціальної художньої освіти шукає нові шляхи і способи задоволь-

нити попит на фахівців з художньо-промисловою і дизайнерською освітою. Даний процес, у своїх рисах повторює ситуацію розвитку на рубежі ХІХ–ХХ століть, коли потреба в художниках для промисловості відчувалася настільки гостро, що, в кінцевому, призвела до формування галузі художньо-промислової освіти.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питання становлення художньо-промислової освіти лише віднедавна стає предметом дослідження вчених, серед яких ви-

ділимо узагальнені праці таких українських науковців, як: Р. Силко [13], Л. Синишин [14], В. Тягур [16], Л. Оршанський [10], В. Цісарук [17], Р. Шмагало [18]. Окремі питання з проблем художньо-промислової освіти були розглянуті у статтях Ю. Звенігородської [3], Н. Мартиненко [7], О. Бойчук [1], С. Мільчевич [8] та ін.

Проведений аналіз літератури дозволив стверджувати, що питання становлення та розвитку художньо-промислової освіти в Єлисаветграді ще не були предметом вивчення в українській педагогічній науці. Реміснична та кустарна діяльність на Півдні України найчастіше розглядалась без контексту подій, що відбувались на той час, згадувались лише побіжно, проте беззаперечно ці види діяльності були вагомим складником освітнього процесу в тодішній Україні.

Мета статті полягає в тому, щоб визначити історичні, соціокультурні та педагогічні передумови становлення художньо-промислової освіти в Єлисаветграді) в другій половині XIX – на початку XX ст.

Викладення основного матеріалу. Ще на початку XIX століття поняття художньо-промислової освіти розглядалось паралельно із художньою освітою, оскільки основи «чистого» і прикладного мистецтв простежувались як тожні. У всіх відповідних програмах навчання рисунку вносились на перший план, і з погляду організаторів освіти було необхідним для розвитку як смаку, так і для підготовки до різних видів художніх робіт по всіх галузях промисловості [19].

У другій половині XIX ст. Єлисаветград стає одним із вагомих торговельних центрів, що відігравав значущу роль у розширенні зв'язків із багатьма регіонами всередині країни, а також зовні. Щорічно в місті проходили ярмарки, на яких відбувалась переважно оптова торгівля. На них звозили товари з Варшави, Бердичева, Херсона, Києва, Одеси, Нижнього-Новгорода, Москви, а також міст Бессарабії тощо. До початку XX ст. вдвічі зросла кількість фабрик і заводів і в 13 разів збільшився обсяг виробництва, а саме місто перетворилося на один із значних центрів капіталістичного розвитку [6, с. 142-143].

Стрімкий розвиток сільського господарства та його капіталістичний складник прискорили виникнення підприємств, що виробляли сільськогосподарські машини та знаряддя. До початку XX ст. у Єлисаветграді виникло 8 заводів, на яких працювало майже 60 відсотків робітників фабрично-заводської галузі міста. Більшість підприємств належала іноземцям (Бургардту, братам Ельворті, Кеслеру, Краузе, Яскульському та ін.). Серед них особливо вирізнявся завод із виготовлення машин для сільського господарства, який спочатку був заснований у 1874 році, як майстерня, англійськими капіталістами Робертом Ельворті та його братом Томасом [5, с. 80].

У 80-х роках XIX ст. завод Ельворті розпочав випуск виробів власної конструкції, вони були відмінно пристосовані до особливостей місцевих ґрунтів. Згодом виробниці, що виготовлялись в Єлисаветграді, стали одними з кращих як у самій країні, так і закордоном, за що отримували відзна-

ки на міжнародних виставках. Цьому сприяло уважне ставлення керівництва до професійної підготовки робітників. Також молоді працівники багатьох підприємств відвідували Вечірні рисувальні класи, які були організовані випускником Петербурзької академії мистецтв П. О. Крестоносцевим при Єлисаветградському земському реальному училищі. До класів приймалися всі, хто бажав опанувати мистецтво. У них, окрім здобуття знань і навичок із класичного рисунку, учні займались живописом, скульптурою, живописом по фарфору і фаянсу, а також отримували ґрунтовну підготовку з проєкційного креслення (саме такий художньо-технічний синтез графіки властивий і сучасним професійним дизайнерам). Здатність до художньо-технічних проєктних технологій забезпечувала успішне працевлаштування випускників Вечірніх рисувально-креслярських класів у відповідних конструкторських відділах найбільших підприємств.

Брати Ельворті, розуміючи необхідність художньої підготовки своїх робітників, сприяли покращенню матеріальної бази класів, надаючи періодично кошти для придбання різного інвентарю для занять рисунком і креслення. В архівних документах класів зберігся лист-подяка робітників заводу до художників-педагогів, де вони відзначали, що отримані тут знання, були надзвичайно корисними для практичної діяльності на виробництві. У звіті Вечірніх рисувальних і креслярських класів за 1896–1897 навчальний рік зазначено: «Особливого розвитку цього року набули класи креслення, де склад учнів у кількості 30 осіб майже повністю випав на долю робітників заводу Роберта Ельворті. Більша частина креслярських робіт була виконана ними з дрібних чугунних моделей, у яких завдяки особливій люб'язності п. Ельворті, у нас не було нестачі» [11, с. 115].

Невдовзі Р. Ельворті заснував художні курси на власному виробництві. Згодом їхні виставки вже анонсувались у місцевій пресі: «Сьогодні в аудиторії заводу Ельворті відкривається виставка робіт із живопису і креслення учнів-майстрів, які відвідують Вечірні курси при заводі Ельворті. О 3-й годині в тому ж приміщенні О. Біркін зробить повідомлення про Мюнхенський музей прикладних знань. Читання буде супроводжуватися демонстрацією туманних картин. Після читання Рада бібліотеки при заводі планує влаштувати кінематографічний сеанс. Вхід безкоштовний» [9, с. 3].

Сам Р. Ельворті був великим поціновувачем картин, про що свідчить один із випадків, пов'язаний із перебуванням у листопаді 1909 р. в Єлисаветграді Товариства пересувних художніх виставок. На час експонування виставки Р. Ельворті не було у місті. Повернувшись, він почув захоплені відгуки про картину «Орачі» М. К. Пимоненка. Р. Ельворті наздогнав пересувну виставку у Полтаві і купив її. Нині цей твір належить його онукові – Майклові Веббу, який проживає у Великобританії.

Стрімкий ріст промисловості на той час не призвів до повного знищення ремісничої й мануфактурної галузі, які обслуговували потреби міщан і селян. Тому закономірністю також було й те, що учні з місцевих ремісничих шкіл залюб-

ки відвідували Вечірні рисувальні і креслярські класи при Єлисаветградському земському реальному училищі. Інколи їхня кількість переважала на половину від усіх учнів, які до того відвідували класи [15, с. 77].

Саме в цей період на державному рівні починає формуватися система художньо-промислової освіти, зростає кількість державних і приватних навчальних закладів у Єлисаветграді. Отже, стрімко збільшується шкільна мережа, де малювання стає обов'язковим предметом. Наприкінці XIX ст. в місті вже діяло 16 освітніх закладів, серед яких 4 були середніми: жіноча і чоловіча гімназії, Єлисаветградське земське реальне училище, а також духовне училище. Проте непересічну роль в освіті найбільш вразливих верств населення Єлисаветграда відіграло Ремісничо-грамотне училище, яке було засноване ще у 1867 р. за ініціативою громадського діяча М. Ф. Федоровського. Це училище було першим у всій Російській імперії, де загальна освіта поєднувалась із ремісничою. Одним із важливих завдань училища було підготувати педагогічні кадри, які б змогли викладати ремесла у сільських школах. Окрім загальноосвітньої програми, в училищі програма передбачала здобуття практичних умінь і навичок з певного ремесла, де учні поділялись на два відділення: чоловіче і жіноче. У жіночому освоювали рукодільне ремесло, а в чоловічому вчили столярну, ковальську, токарну, черевичну і палітурну справу. З 1898 р. був уведений обов'язковий курс малювання, де викладали художники-педагоги П. О. Крестоносцев, М. С. Нікольський, О. О. Біркін та ін. Термін навчання був розрахований на 5 років, з яких 4 роки було навчання в майстернях [2, с. 15].

Для опіки над училищем було створено благодійне «Товариство поширення грамоти і ремесел». Очільники намагалися його діяльність вибудувати так, щоб це сприяло і культурному розвитку ремісничого класу в середовищі українського населення, надання йому належних технічних знань. У першому ж звіті Товариства (за 1873/4 рік) вищенаведене положення ілюструвалось таким міркуванням: «Усіма відчувається недолік в краї чесних і знаючих ремісників. Грубе поводження з дітьми, яких віддають на вишкіл у різні ремісничі заклади та магазини, їхнє моральне псування, якому вони піддаються в цих школах, яскраво вказували на нагальну необхідність подібного Товариства» [12, с. 6].

При «Товаристві поширення грамотності і ремесел» була організована Художня секція, метою якої було сприяння розвитку початкової та спеціальної освіти. Секція не тільки займалась освітніми закладами, але й проводила різноманітні художні (з художньо-промисловими відділами) виставки, де жителі могли ознайомитись із творами мистецтва та виробами художньо-промисловості. На цих виставках працювали комісії досвідчених фахівців, які визначали якість товару та вказували на недоліки у його виробництві, а також давали поради щодо їхнього усунення. Отже, приверталась увага ремісників до найдосконаліших зразків у ремісництві, що сприяло зростанню їхнього професіоналізму, що в свою чергу впливало на якісний стан промисловості в краї.

Членами Художньої секції проводились благодійні культурно-масові заходи – вечори, художні виставки, аукціони та лекції, метою яких було зібрання матеріальної допомоги для найбільш вразливих учнів гімназій та училищ. Благодійна діяльність поширювалась також на нужденних студентів із Єлисаветградщини, які отримували освіту в інших містах. Через те, що у самому місті не було вищого навчального закладу, то земські діячі вважали за необхідне надавати матеріальну підтримку учням, у яких були проблеми з оплатою за навчання. Зібрані кошти відправляли учням Одеського та Київського художнього училищ, а також віддавались талановитій молоді, яка мала намір продовжити освіту в Петербурзькій Академії мистецтв та інших фахових навчальних закладах [12, с. 6].

Загалом «Товариство поширення грамоти і ремесел» відіграло ключову роль у розвитку художньо-промислової освіти, поширенні науки та мистецтва у краї. Товариство сприяло освітнім закладам, які готували малювальників і креслярів для промислових підприємств і художників початкового і середнього рівня. Саме його члени розробляли методики управління й організації навчального процесу. Діяльність товариства також сприяла залученню великих додаткових коштів на розвиток мистецтва з боку меценатів, участі в розвитку культури промисловців.

Висновки. Розвиток художньо-промислової освіти на Єлисаветградщині був тісно взаємопов'язаний з політичним, економічним та громадським життям частини України, яка на той час перебувала у складі Російської імперії. На державному рівні історичними передумовами становлення та розвитку художньо-промислової освіти стали ліберальні реформи другої половини XIX ст., а саме розроблення державної педагогічної концепції в сфері естетичного виховання та формування державної системи художньої освіти. Також місцеві умови мали низку суттєвих специфічних особливостей: вигідне географічне розташування, залучення іноземного капіталу, що сприяло швидкому розвитку промисловості та товарного виробництва, поруч з якими розвивалися і місцеві ремесла і промисли.

Соціокультурними передумовами виникнення і формування традицій художньо-промислової освіти стала насамперед діяльність прогресивних громадських діячів, національно-налаштованої інтелігенції Єлисаветграда, і як результату, виникнення «Товариства поширення грамотності і ремесел», що стало одним із головних факторів розвитку художньо-промислової освіти, поширенні грамотності, науки, та мистецтва серед широких верств суспільства у краї. Саме товариство створило сприятливі умови для роботи освітніх осередків, розробляючи методики викладання, управління й організації навчального процесу в закладах освіти міста.

Педагогічними передумовами стала також діяльність Академії мистецтв, як центру художньої освіти та формування авторських систем і методів художньої педагогіки. Така освіта поширювалась у провінційних містах завдяки діяльності художників-педагогів, які, отримав-

ши ґрунтовну академічну підготовку, окрім педагогічної діяльності, займались просвітницькою роботою серед населення.

Ситуація з підготовкою фахівців у мистецькій сфері змінювалася з вимогами часу. Широкий розвиток промисловості та будівництва зажадав фахівців з інженерно-конструкторським ухилом, тож на початку ХХ століття суто мистецький педагогічний акцент зміщується в бік потреб виробництва.

Перспективи подальших наукових розвідок. У сфері сучасної художньо-промислової та дизайнерської освіти актуальною постає потреба в удосконаленні і трансформації всього процесу навчання. Важливо вивчати досвід минулого, з метою відбору кращих освітніх практик. Передусім потрібно звернути увагу на професійну підготовку студентів – дизайнерів різного профілю з урахуванням національної і регіональної специфіки їхньої діяльності, що дозволить формувати їх як майбутніх «людей культури», розвивати у них світоглядну позицію щодо усвідомлення себе як носіїв конкретного історичного, культурного та мистецького досвіду.

Список використаних джерел

1. Бойчук О. Промисловий дизайн в Україні: оптимістичне минуле, невизначене майбутнє. *Мистецтвознавство України*. Київ, 2009. Вип. 10. С. 215–222.
2. Елісаветградське ремесленно-грамотне училище. Отчѣты о состоянии училища за 1878–1897 гг. *Державний архів Кіровоградської області*. Ф. 61. Оп. 1. Спр. 4. 112 арк.
3. Звенігородська Ю. В. Традиції художньо-промислової освіти в Харкові. *Дизайн, дизайн-освіта*. 2011. № 14. С. 13–17.
4. Золотий век художественных объединений в России и СССР / сост.: Д. Я. Северюхин, О. Л. Лейкинд. Санкт-Петербург, 1992. 600 с.
5. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Кіровоградська область / редкол. тома: Д. С. Сиволап (голова) [та ін.]. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1974. 816 с.
6. Микілін А. А. Фабрично-заводська і ремесленна промисленість Одеського градоначальства Херсонської губернії Николаєвського воєнного губернаторства. Одеса, 1897. 276 с.
7. Мартиненко Н. Особливості впливу Д. Г. Дерла на становлення індустріального дизайну в контексті розвитку художньо-промислової освіти Великої Британії 1900–1930 років. *Дизайн, дизайн-освіта*. 2012. № 8. С. 32–36.
8. Мільчевич С. І. До питання про особливості становлення і розвитку художньо-промислової освіти на Закарпатті в другій половині ХІХ – початку ХХ століття. *Вісник ХДАДМ*. 2005. № 1. С. 114–122.
9. На виставке. *Голос Юга*. 1913. 19 мая. 4 с.
10. Оршанський Л., Силко Р. Готфрід Земпер та художньо-промислова освіта Західної Європи й України : монографія. Дрогобич : РВВ ДДПУ ім. І. Франка, 2016. 281 с.
11. Отчѣты о состоянии училища : 1 сентября 1896 г. – 14 мая 1901 г. *Державний архів Кіровоградської області*. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 130. 311 арк.
12. Рябков П. З. Краткий исторический очерк Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел. 1873–1898 гг. Елисаветград : Паровая Лито-Типография М. А. Гольденберга, 1899. 42 с.
13. Силко Р. М. Розвиток методики прикладного мистецтва Готфрідом Земпером у художньо-промислових школах Західної Європи (друга половина ХІХ століття) : автореф. ... канд. пед. наук : 05.01.03. Київ, 2002. 23 с.
14. Синишин Л. Художньо-промислова освіта Галичини кінця ХІХ – першої половини ХХ століття: періодизація розвитку. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2018. № 4. С. 348–360. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2018_4_33
15. Систематический свод постановлений Елисаветградского Уездного Земского Собрания 1888–1895 гг. / сост. Е. И. Борисов. Елисаветград : Тип. А. Гольденберга, 1895. 897 с.
16. Тягур В. Розвиток професійної художньо-промислової освіти в Німеччині (перша половина ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2013. 22 с.
17. Цісарук В. Ю. Особливості становлення системи художньо-промислової освіти на території правобережної України (друга половина ХІХ ст. – 1939 р.). URL: <http://nv-kogpi.ucoz.ua/vupysk5/Tsisaruk.pdf> (дата звернення: 09.09.2020)
18. Шмагалю Р. Т. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ століття: структурування, методологія, художні позиції. Львів : Українські технології, 2005. 528 с.

19. Энциклопедический словарь / издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрона ; под ред. : К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. Санкт-Петербург, 1903. Т. 74. 499 с.

References

1. Boichuk, O. (2009). Promyslovyi dyzain v Ukraini: optymystychnе mynule, nevyznachene maibutnie [Industrial design in Ukraine: an optimistic past, an uncertain future]. *Mystetstvovnavstvo Ukrainy [Art History of Ukraine]*, 10, 215–222 [in Ukrainian].
2. Elisavetgradskoe remeslenno-gramotnoe uchilishhe. Otchety o sostojanii uchilishha za 1878–1897 gg. [Elisavetgrad's literacy and crafts vocational school. Reports on the state of the school for 1878–1897]. *Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti [State Archives of Kirovohrad Region]*. F. 61, op. 1, d. 4. 112 a [in Russian].
3. Zvenihorodska, Y. V. (2011). Tradytii khudozhno-promyslovoi osvity v Kharkovi [Traditions of art and industrial education in Kharkiv]. *Dyzain, dyzain-osvita [Design, design education]*, 14, 13–17 [in Ukrainian].
4. Severjuhin, D. Ja., & Lejkind, O. L. (Ed.). (1992). *Zoloty vek hudozhestvennyh obyedinenij v Rossii i SSSR [The Golden Age of Artistic Associations in Russia and the USSR]*. Sankt-Peterburg [in Russian].
5. Syvolap, D. S. (Ed.). (1972). *Istoriia mist i sil Ukrainoi RSR. Kirovohradskaja oblast [History of towns and villages of the Ukrainian SSR. Kirovohrad region]*. Kyiv: Holovna redaktsiia URE AN URSR [in Ukrainian].
6. Mikulin, A. A. (1897). *Fabrichno-zavodskaja i remeslennaja promyshlennost' Odesskogo gradonachal'stva Khersonskoj gubernii Nikolaevskogo voennogo gubernatorstva [Factory and handicraft industry of the Odessa city administration of the Kherson province of the Nikolaev military governorate]*. Odessa [in Russian].
7. Martynenko, N. (2012). Osoblyvosti vplyvu D. H. Derla na stanovlennia industrialnogo dyzainu v konteksti rozvytku khudozhno-promyslovoi osvity Velykobrytanii 1900–1930 rokov [Peculiarities of DG Derl's influence on the formation of industrial design in the context of the development of art and industrial education in Great Britain in 1900–1930]. *Dyzain, dyzain-osvita [Design, design education]*, 8, 32–36 [in Ukrainian].
8. Milchevyh, S. I. (2005). Do pytannia pro osoblyvosti stanovlennia i rozvytok khudozhno-promyslovoi osvity na Zakarpatti v druhii polovyni XIX – pochatku XX stolittia [On the question of the peculiarities of the formation and development of art and industrial education in Transcarpathia in the second half of the XIX – early XX century]. *Visnyk KhDADM [Bulletin of the Kharkiv State Academy of Design and Arts. Art history. Architecture]*, 1, 114–122 [in Ukrainian].
9. Na vystavke [At the exhibition]. (1913). *Golos Juga [Holos Yuha]*. 19 maja [in Russian].
10. Orshanskyi, L., & Sylko, R. (2016). *Gotfrid Zemper ta hudozhno-promyslova osvita Zahidnoi Evropy i Ukrainy [Gotfrid Zemper and artistic industrial education in Western Europe and Ukraine]*: monografiia. Drogobych: RVV DDPU im. I. Franka, 2016 [in Ukrainian].
11. Otchety o sostojanii uchilishcha. 1 sentyabrya 1896 g. – 14 maya 1901 g. [Reports on the status of the mid. School. 1 of september 1896 – 14 of may 1901]. *Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti [State Archives of Kirovohrad Region]*. F. 60. op. 1. d. 130. 311 a [in Russian].
12. Rjabkov, P. Z. (1899). *Kratkij istoricheskij ocherk Elisavetgradskogo obshhestva rasprostraneniia gramotnosti i remesel. 1873–1898 g [A brief historical outline of the Elisavetgrad Society for the Promotion of Literacy and Crafts. 1873–1898]*. Elisavetgrad [in Russian].
13. Sylko, R. M. (2002). *Rozvytok metodyky prykladnogo mystetstva Hotfridom Zemperom u khudozhno-promyslovykh shkolakh Zahidnoi Yevropy (druha polovyna XIX stolittia) [Methodology development crafts Gottfried Zemper in the art and industrial schools of Western Europe (second half of XIX century)]*. (Extended abstract of PhD diss.) Kyiv [in Ukrainian].
14. Synyshyn, L. (2018). *Hudozhno-promyslova osvita Galychyny kintsia XIX – pershoi polovyny XX stolittia: periodyzatsiia rozvytku [Artistic-Industrial Education of Galicia of the end of the XIX th – the first half of the XX century: periodization of development]*. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2018_4_33 [in Ukrainian].
15. Borisov, E. I. (Ed.). (1895). *Sistematiceskij svod postanovlenij Elisavetgradskogo Uezdnoho Zemskogo Sobranija 1888–1895 gg [Systematic set of resolutions of the Elisavetgrad Uyezd Zemsky Assembly of 1888–1895]*. Elisavetgrad [in Russian].
16. Tiahur, V. (2013). *Rozvytok profesiinoi khudozhno-promyslovoi osvity v Nimechchyni (persha polovyna XX st.) [Development of professional art and industrial education in Germany (first half of the XX century)]*. Kyiv [in Ukrainian].
17. Tsisaruk, V. Yu. (2017). *Osoblyvosti stanovlennia systemy khudozhno-promyslovoi osvity na teryorii pravoberezhnoi Ukrainy (druha polovyna XIX XIX st. – 1939 r.) [Peculiarities of the formation of the system of art and industrial education on the territory of the right-bank Ukraine (second half of the XIX century – 1939)]*. Retrieved from <http://nv-kogpi.ucoz.ua/vupysk5/Tsisaruk.pdf> [in Ukrainian].
18. Shmahalo, R. T. (2005). *Mystetska osvita v Ukraini seredyny XIX – seredyny XX st.: strukturuвання, metodolohiia, khudozhni pozytzii [Art Education in Ukraine in mid XIX – mid XX century: structured methodology, artistic positions]*. Lviv: Ukraini tekhnolohii [in Ukrainian].
19. Arsenev, K. K., & Petrushevskii, F. F. (Eds.). (1903). *Entciklopedicheskii slovar [Encyclopedic dictionary]* / izdateli: F. A. Brokgauz, I. A. Efrona (Vol. 74). Sankt-Peterburg [in Russian].

Дата надходження до редакції авторського оригіналу: 12.10.2020